

Ἐκ τῆς φόβου ἀναπτύσσεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἀσφάλειας καὶ ἀπ' αὐτῆς ἡ προθυμία παραίτησης ἀπὸ τὴν ἀπεριόριστη ἐλευθερία τοῦ καθενός, ἡ ἑποῖα ἀπειλεῖται ἀδιάκοπα, γιὰ χάριν τῆς ἡσυχῆς ἀπόλαυσης μιᾶς περιορισμένης ἐλευθερίας. Ἔτσι τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιον δημιουργεῖται ἀπὸ φόβου καὶ ἐλπίδα, ὁ ἀσυνδυασμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀπεριόριστη ἐπιθετικὴ μας ὁρμὴ καὶ στὸν ἀπεριόριστο φόβου μας.

Ἐπειδὴ στὴ φυσικὴ κατάσταση ἀκόμα δὲν ὑπάρχει κυβένηση, τὸ ἀρχέγονο συμβόλαιον κλείνεται ὄχι ἀνάμεσα σὲ κείνη καὶ στοὺς κυβερνώμενους, παρὰ ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς μελλοντικούς πολίτες τοῦ κράτους. Μὲ τὴν σύμφωνη βούλησίν τους, τὰ μεμονωμένα ἄτομα μεταβιβάζουσι τὴν κυριαρχία σ' ἕνα ἄνθρωπον ἢ σὲ μιὰ συνέλευση, ποὺ στὸ ἐξῆς ἀσχεῖ τὴν ἐξουσία δυνάμει αὐτοῦ τοῦ συμβολαίου. Ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα, ποὺ στὴ διάθεσίν του τίθεται ὄλη ἡ δύναμις καὶ ἡ ἰσχύς τῶν συμβαλλομένων, ἀντιπροσωπεύει, μόνον αὐτῆς, τὴν βούλησιν ὅλων. Ἔτσι, ἀρχικὰ ἡ ἐξουσία ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ λαὸν καὶ θεμελιώνεται πάλιν στὴ βούλησιν ὅλων τῶν μεμονωμένων ἀτόμων, ἢ τουλάχιστον τῆς πλειοψηφίας τῆς ἀρχέγονης συνέλευσης. Ἀλλὰ ἂν ἀφήσουμε στὴν ἄκρην τούτη τὴν ἀπαρχή, τὰ μεμονωμένα ἄτομα δὲν ἔχουσι πιά καμιά ἀπολύτως ἐλευθερία ἀπέναντι στὸ κράτος, δηλ. ἀπέναντι στὸν ἡγεμόνα, παρὰ πρέπει νὰ ὑποταχθοῦν πέρα γιὰ πέρα στοὺς νόμους του: ἡ βούληση τοῦ κράτους εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν βούλησιν τοῦ κυριάρχου, εἴτε αὐτῆς ἐκπορεύεται μοναρχικὰ, ἀπὸ ἕνα καὶ μόνον ἄνθρωπον, εἴτε δημοκρατικὰ, ἀπὸ ἕνα προεδρεῖο. Γιὰ τὸν Χόμπς, ποῦναι ἀνεπιφύλακτα ἀπολυταρχικός, κάθε περιορισμὸς τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας ἐναντιώνεται στὸ νόημα τοῦ ἀρχέγονου συμβολαίου. Ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ συμβόλαιον ἀπορρέουσι καὶ καθήκοντα γιὰ τὸν κάτοχον τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὅμως δὲν μποροῦν οἱ πολῖτες νὰ ἀποχτοῦν δύναμιν ἐναντίον τῶν κυριάρχων· τοῦτοι ἐδῶ μονάχα ἀπέναντι στὸ Θεὸν καὶ στὸ Λόγον εὐθύνονται.

Μιᾶς καὶ ἡ ἐξουσία μεταβιβάσεται καὶ δοθεῖ ἐκούσια ἀπ' ὅλους, κανένα ἄτομον δὲ μπορεῖ πιά ν' ἀκυρώσει τούτη

τή μεταδίδαση, με ὁσαδήποτε ἄλλα ἄτομα κι ἂν συνενωθεῖ. Ἐδῶ ὁ Χόμπς ἀναπτύσσει, με βάση τή φυσική φιλοσοφία, τή σύγκριση ἀνάμεσα στο κράτος, πού προήλθε ἀπό σύμβαση, καί στίς μαθηματικές ἔννοιες, πού καθορίζονται ἐπίσης μέ σύμβαση. Μιά καί μόνη φορά ἔχει ὁ ἄνθρωπος τήν ἐλευθερία τοῦ καθορισμοῦ καί μπορεῖ νά ὀρίσει καταπῶς θέλει τίς ἔννοιες. Ἀφοῦ ὁμως δημιουργηθεῖ γενική συμφωνία, δέν μπορείς πιά νά τῆς ἀντιταχτεῖς. "Ὅποιος στή γεωμετρία δέν τηρεῖ τοὺς ὀρισμούς, κάνει σφάλματα" ὁποιος δέν τηρεῖ τοὺς νόμους τοῦ κράτους, εἶναι ἐγκληματίας ἢ στασιαστής." Ὅπως οἱ γεωμετρικές συμβάσεις τελικᾶ δημιουργήθηκαν γιά τήν κατασκευή μηχανῶν, ἔτσι καί ἡ σύμβαση τοῦ ἀρχέγονου συμβολαίου κλείστηκε γιά νά συσταθεῖ ἡ πιό μεγάλη ἀπ' ὅλες τίς μηχανές: τὸ κράτος. Ἡ λειτουργία τούτης τῆς μηχανῆς εἶναι νά κρατάει μακριά ἔλους τοὺς τρόμους τῆς ἀρχέγονης κατάστασης, τῆς ἀναρχίας, καί νά καταπνίγει ὅλα τὰ τέρατα, πού μποροῦν νά θέσουν σέ κίνδυνο τήν ἡσυχία καί τήν ἀσφάλεια τῆς πολιτείας, καί προπαντός τὸν Βεχεμῶθ, τὸ τέρας τῆς ἐξέγερσης. Στ' ἀλήθεια, τὸ ἴδιο τὸ κράτος δέν εἶναι ἄλλο τίποτα παρὰ τὸ ἰσχυρότερο τέρας, ὁ «Λεδιάθαν», ὁ «θνητὸς θεός», πού λύνει καί δένει κατὰ τὰ κέφια του καί πού μπροστά του βουβαίνεται ἡ βούληση ὅλων τῶν ἄλλων θνητῶν.

"Ἐτσι ὁ Χόμπς παρουσιάζει τὸ κράτος νά προκύπτει μέ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τή σύνταξη τῶν ἀτόμων. Τοῦτο τὸ συμπέρασμα εἶναι συνάμα καί ἡ σύμφωνη μέ τὸ φυσικὸ δίκαιο δικαιολόγησι τῶν θεμελιωδῶν καθηκόντων. Ἐνῶ τὸ θετικὸ δίκαιο εἶναι ταυτόσημο μέ τοὺς νόμους πού ἰσχύουν μέσα στο κράτος, στὸν Χόμπς φυσικὸ δίκαιο σημαίνει ὅ,τι ἀπορρέει ἀναγκαῖα ἀπὸ τήν ἀνθρώπινη φύση γιά τήν ἀνθρώπινη πράξη, ἐφόσον σ' αὐτὸ συμπεριλαμβάνεται καί ὁ ἔλλογος στοχασμός. Γιά νά χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια του (30), πρόκειται γιά ὅ,τι πρέπει νά κάνουμε καί νά ἐπιτρέπουμε «γιά χάρη μιᾶς διατήρησης τῆς ζωῆς καί τῶν ζωντανῶν μελῶν ὅσο γίνεται μακρότερης». Τὸ κατὰ φυσικὸ δίκαιο καθήκον τοῦ κράτους, πού ἀκριβῶς ἀπὸ ἕναν τέτοιο

φυσικό νόμο οφείλει να προκύψει, είναι ή έγγύηση τής έσωτερικής ειρήνης.

Όταν οί καθηγητές κι οί φοιτητές του πανεπιστημίου τής Όξφόρδης καταδίκασαν τίς διδασκαλίες του Χόμπς κι έκαιγαν τά βιβλία του, διέβλεπαν πολύ καλά πόσο ήσαν επικίνδυνες οί θεωρίες για τό κοινωνικό συμβόλαιο και για τό φυσικό δίκαιο. Γιατί στή μεσαιωνική πεποίθηση, ότι οί κυβερνώντες, και μαζί τους και όλη ή συντεχνιακή και νομιμοκρατική τάξη πραγμάτων, έχουν όριστεί από τό Θεό, αντιπαρατίθεται ή άποψη, ότι τό κράτος κι ή κοινωνία άντλοϋν τήν ύπαρξη και τή δικαίωσή τους από τή θέληση του λαού, που τό καλό του είναι ό σκοπός τους. Οί φεουδαλικές δυνάμεις έπρεπε να δικαιολογήσουν τίς καθυστερημένες τάξεις πραγμάτων και τους παλιωμένους θεσμούς, τά προνόμια και τήν άυταρχία, παραπέμποντας στήν καθαγιασή τους από τό Θεό κι από τήν παράδοση. Το «άξιοσέδαστο» και τό «θεικό» — ό κατοπινός ρομαντισμός τό όνομάζει «όργανικά άναπτυγμένο» — έγινε αντικείμενο υπεράσπισης άπέναντι στήν πρώιμη άστική όρθολογική προβολή του σκοπού τής μέγιστης δυνατής εύτυχίας για τό μέγιστο δυνατό άριθμό άνθρώπων. Ο Χόμπς, και μαζί του οί κλασσικοί εκπρόσωποι τής θεωρίας του συμβολαίου και του νεότερου φυσικού δικαίου, ό Γρότιος κι ό Πούφεντορφ, ό Χριστιανός Βόλφ κι ό Ρουσσώ, αλλά επίσης κι ό Φίχτε και γενικά οί πλείστοι μεγάλοι φιλόσοφοι τής άστικής τάξης ίσαμε τήν άρχή του 19ου αι., με τό άρχέγονο συμβόλαιο και τό φυσικό δίκαιο δικαιολογούν τά αιτήματα των στρωμάτων εκείνων που θέλουν ν' άπελευθερωθούν από τίς φεουδαλικές μορφές, οί όποιες είχαν πιά γίνει δεσμά. Γιατί σύμφωνα με τούτη τή διδασκαλία οί κυρίαρχοι έχουν κι αυτοί καθορισμένα καθήκοντα. "Αν και δεν πρέπει να υπόκεινται σε καμιά βαθμίδα πολιτικής έξουσίας — για τον Χόμπς αυτό θά ήταν λογική αντίφαση στον όρισμό του ήγεμόνα — όμως κι αυτοί πρέπει να πραγματοποιούν τό νόημα του συμβολαίου. Σύμφωνα με τον Χόμπς, ό κυρίαρχος δεν έχει να φροντίζει μονάχα για τήν έσωτερική ειρήνη,

οὔτε μονάχα γιά νά ζεῖ ἴσα - ἴσα ὁ κόσμος, παρά πρέπει νά ἐκδίδει καί νά ἐφαρμόζει νόμους πού ἔχουν σκοπό τους μιὰ διαδίωξη τῶν πολιτῶν ὅσο γίνεται πιά ἀπολαυστική (31).

Ὁ Χόμπς συζητάει διεξοδικά τὰ κυβερνητικά μέτρα πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν εὐημερία τῶν πολιτῶν, ὅπως αὐτά ἀνταποκρίνονταν στήν τοτινή κατάσταση. Στήν ἐποχή ἐκείνη, ὅπου τὸ ἐμπόριο κι ἡ βιομηχανία ἀκόμη δέν ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολύ, ἔπρεπε νά δοθεῖ στά κρατικά μέτρα γιά τήν ἐνίσχυσή τους ἕκταση οὐσιαστικά μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι κάμποσους αἰῶνες ἀργότερα. Ἡ ἐμποροκρατική πολιτική οὐσιαστικά βασίζεται στήν ἀναγκαιότητα κρατικῆς δραστηριότητας καί στήν προστασία τῶν ἐπιχειρηματικῶν κλάδων τῶν πολιτῶν. Τέτοια αἰτήματα ὁ Χόμπς τὰ ἀντλεῖ ἀπό τὸ φυσικό δίκαιο τοῦ ἀρχέγονου συμβολαίου. Ἔτσι γράφει π.χ. (32): «Μονάχα τρεῖς τρόποι ὑπάρχουν γιά νά γίνουν εὐποροὶ οἱ πολῖτες: τὰ προϊόντα τῆς γῆς καί τῆς θάλασσας, ἡ ἐργασία καί ἡ ἀποταμίευση ἔτσι, καί τοῦ κυριάρχου τὸ καθήκον πρέπει νά κατευθύνεται μονάχα πρὸς τὰ ἐκεῖ. Στὸν πρῶτο τρόπο χρησιμεύουν νόμοι πού βοηθοῦν τὴ γεωργία καί τὸ ψάρεμα, πολλαπλασιάζοντας ἔτσι τὴν ἀπόδοση τῆς γῆς καί τῆς θάλασσας. Τὸν δεύτερο τὸν βοηθοῦν ὅλοι οἱ νόμοι ἐναντίον τῆς ὀκνηρίας κι ὅσοι παρακινοῦν στὴ φιλοπονία» (ἔδῳ μπορούμε ν' ἀναλογιστοῦμε ἀπὸ τὴ μιὰ τοὺς νόμους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐναντίον τῆς ἐπαιτείας καί τῆς ἀλητείας, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἀνεργοὶ στριμώχνονταν μὲ τρομακτικὲς συνθήκες μέσα στὰ ἐργοστάσια, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τίς ἐπιδοτήσεις, προπαντὸς γιά τὴ ναυτιλία). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ναυτιλία, ὁ Χόμπς κατονομάζει σὰν ἰδιαίτερα σπουδαῖες «τίς μηχανικὲς τέχνες, πού ἀνάμεσά τους συγκαταλέγω καί τὴ δουλειὰ ὄλων τῶν ἀνωτέρων τεχνιτῶν, καί τὰ μαθηματικά, τὴν πηγὴ τῆς ναυτιλιακῆς καί τῆς βιομηχανικῆς τέχνης» (33). Ρητὰ μᾶς λέει: «ἐπειδὴ... παρόμοιοι νόμοι εἶναι ὠφέλιμοι γιά τοὺς παραπάνω σκοπούς, ἡ ἐκδοσὴ τους ἀνήκει κι αὐτὴ στὰ καθήκοντα τοῦ κυριάρχου» (34).

Ἡ ἀστική διδασκαλία, ὅτι ὕψιστος νόμος πρέπει νά

είναι τὸ καλὸ τοῦ κράτους, ἔχει στὸν Χόμπς, ὅπως γενικὰ καὶ σὲ πολλοὺς προγενέστερους ἐκπροσώπους της, ἕνα νόημα ποὺ ἢ νεότερη ἐξέλιξη τὸ τροποποίησε πολὺ. "Ἄν τότε τὸ βάρος οὐσιαστικὰ ἔπεφτε στὸ ὅτι τὸ καλὸ τοῦ κράτους πρέπει νὰ ἐνισχυθεῖ γιατί μονάχα ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ τὸ καλὸ τοῦ ατόμου, ὅμως σήμερα ἡ ἠθικὴ ἐκείνη ἀντίληψη σημαίνει, ἐντελῶς ἀντίστροφα, ὅτι τὸ ἄτομο διόλου δὲ λογαριάζεται ἀπέναντι στὸ σύνολο καὶ μᾶλλον πρέπει νὰ δώσει γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ ζωὴ του. Ὁ λόγος τούτης τῆς λειτουργικῆς ἀλλαγῆς τῆς ἔννοιας τοῦ κρατικοῦ καλοῦ, τούτης τῆς πραγματοποιήσεως καὶ τῆς ἀπολυτοποίησεως τῆς ἔννοιας τοῦ κράτους, πρέπει προπαντὸς ν' ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Χόμπς οἱ κρατικὲς καὶ νομοθετικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἀστικῆς τάξεως προβάλλονταν ὁλότελα μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀνύψωσης τῆς ὕλικῆς θέσεως τοῦ μέγιστου τμήματος ἐκείνης τῆς κοινωνίας. Στὴν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπὸ τότε, τὰ κρατικὰ καὶ τὰ γενικὰ συμφέροντα συχνὰ ὑπῆρξαν ἔννοιες ἐλάχιστα ἰσοδύναμες. Ἔτσι, καὶ στὴν ἀπαίτηση τῆς ἐπιβάρυνσης γιὰ χάριν τοῦ κράτους συχνὰ μὲ δυσκολία μπόρεσε νὰ δοθεῖ σὰν κίνητρο ἢ ταυτότητα μὲ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα τοῦ ατόμου. Ἄν ἀρχικὰ ὁ σκοπὸς καὶ τὰ μέσα βρίσκονταν δεμένα μὲ ἀφελή τρόπο μέσα στὴν ἔννοια τοῦ κρατικοῦ καλοῦ, ὅμως βαθμιαῖα τὸ κράτος πραγματοποιήθηκε μέσα στὴ θεωρία καὶ ἔγινε αὐτοσκοπὸς, αὐτοτελὴς ὄντοτητα.

Βέβαια, ἡ ἔλλιπὴς σαφήνεια εἶναι οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῶν προγενεστέρων διδασκαλιῶν. Τὸ κράτος, σὰν ἀδιαχώριστη ἐνότητα τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας, καὶ τὸ κράτος, σὰν συμπερίληψη τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων μὲ τὰ διαφορετικὰ τους συμφέροντα, δηλ. τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία, ἀκόμα δὲν ἔχουν ἀντιδιασταλεῖ ἐννοιολογικά. Ὅμως οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἀναπτύσσονται μέσα στὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀποκτήσει ἰσχύ ὄλο καὶ πιὸ ἐντονη, ἀπὸ τὴν ἐμποροκρατικὴν περίοδο ἴσαμε σήμερα, σὰν ἀντιφάσεις τῆς πραγματικῆς ζωῆς, μολοντί πολυάριθμες θεωρίες παραμένουν πάντοτε προσκολλημένες στὸν Χόμπς κατὰ τὴ διαμόρ-

φωση τῶν ἐννοιῶν τους. Ἡ φιλοσοφική ὑποτίμηση τῆς μαρτυρίας τῆς πραγματικότητας, ὅπως ἐπιτελεῖται, στή σημερινή φιλοσοφία, προπαντός στίς διάφορες κατευθύνσεις τῆς φαινομενολογίας, μπορεί νά ἰδωθεῖ σέ συνάρτηση μέ κῦτά τὰ προβλήματα. Ἄν ἡ ἐνότητα κράτους καί κοινωνίας ὁδὲ μπορεί πιά νά διασωθεῖ καί σά γεγονός, ὥστόσο στή θέση της βλέπουμε ἕνα ἀντίστοιχο κοινωνικό πλάσμα, πού ὁμοῦς παρουσιάζεται σάν ὄντοτητα ἀπόλυτης καθαρότητας. Κλίβουν νά ἐμμένουν στήν ἰδέα σάν σέ «ἀλήθεια» (πράγμα πού δέν μπορεί νά ἐπαληθευτεῖ στήν πραγματικότητα) καί περιφρονοῦν τὸ «ὠμὸ γεγονός», πού μπορεί βέβαια ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἰδέα, ὁμοῦς δέν μαρτυρεῖ τάχα τίποτα ἐναντίον της. Ἐναντία σ' ὅλα αὐτά, θάπρεπε νά διακριθῆτε ὅτι κράτος καί κοινωνία διαφέρουν συναμεταξύ τους. Ἡ κοινωνία δέν εἶναι ἐνιαία, παρά διασπασμένη· ὁ ρόλος τοῦ κράτους ἐξαρτιέται κάθε φορά ἀπ' τὸ ποιές κοινωνικές ομάδες ἐκπροσωπεῖ ἀντικειμενικά τὸ κράτος σέ μιὰν ὀρισμένη κατάσταση.

Παραπέρα, ἡ ἀφέλεια τοῦ Χόμπς δείχνεται προπαντός στὸ ὅτι θεωρεῖ πράγματι τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς ὁραγία τὴν εὐπραγία ὄλων, ὁμοῦς δέν ἀρκεῖται νά τὸ δικαιολογήσει ἔτσι, ἄμεσα καί σύμφωνα μέ τίς ἀρχές του, παρά νομίζει ἀναγκαῖα τὴν παραγωγή του ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο, καί μάλιστα ἀπὸ τίς ὑποχρεώσεις τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Οὐσιαστικά τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι σ' αὐτὸν τὸ ὑποκατάστατο τῆς μεσαιωνικῆς θεϊκῆς ἐντολῆς. Μὲ τὴν ἐπίκληση στή φύση καί στὸ Λόγο ἕνα τμῆμα τῆς νεότερης φιλοσοφίας, ἴσαμε τὸν 18ο αἰ., ἐπιθυμεῖ νά προσδώσει στήν καινούργια τάξη πραγμάτων τὸν καθαγιασμὸ ἐκεῖνο, πού στήν παλιὰ τὸν εἶχε παράσχει μιὰ ἀδιάλειπτη θρησκευτικότητα. Τέτοιαν καθοσίωση τὴν χρειάζονταν οἱ φιλόσοφοι ὄχι μονάχα ἀπέναντι στὸ κοινὸ τους, παρά καί ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ τους· καί αὐτὴ πηγάζει ὄχι ἀπὸ σκόπιμο διαλογισμό, παρά εἶναι ἀποτέλεσμα ἐνὸς κοινωνικά δραστικοῦ ψυχολογικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ φιλοσοφική διαμάχη, πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Χόμπς ἴσαμε τὸν Διαφωτισμὸ, στρέφεται γύρω ἀπ' τὸ ἐρώτημα, ἂν οἱ κρατικοὶ θεσμοὶ θεμελιώθηκαν ἀπὸ τὸν

θεό ἢ ἀπὸ τὸν φυσικὸ Λόγο. Κι ἂν ἡ δεύτερη ἀντίληψη ἦ-
ταν βέβαια καὶ ἡ προοδευτικότερη σὲ κείνους τοὺς καιροὺς,
ὅμως κι οἱ δυὸ εἶναι ἀπατηλές, κι οἱ δυὸ κρύβουν τοὺς λό-
γους δημιουργίας τοῦ κράτους. Ἡ αἰτιολόγησι τοῦ κρά-
τους, μὲ βάση τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιον,
ἐμπεριέχει, σὲ συγκαλυμμένη μορφή, τὴν ὑπόψιν ὅτι τὸ
κράτος τὸ δημιουργήσαν τὰ φυσικὰ βιοτικὰ συμφέροντα τῶν
ἀνθρώπων. Ὅμως τὸ ὅτι αὐτὰ δὲν εἶναι ἐνιαῖα, τὸ ὅτι μπο-
ροῦν νὰ διασπαστοῦν καὶ ν' ἀλλάξουν κι ὅτι ἐπομένως τὸ
κράτος μπορεῖ νὰ γίνει, ἀπὸ ἀντικειμενικὰ γενική, ἰδιαίτε-
ρη ἔκφρασι συμφερόντων, αὐτὸ εἶναι μιὰ διόρασι πού ἀπο-
κλείει τὸν μῦθον τοῦ συμβολαίου. Ἡ διδασκαλία τοῦ Μακια-
βέλλι γιὰ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν πολιτειακῶν
μορφῶν, στὴν ὁποία ἡ ἐπανάστασι κατανοοῦνταν ὄχι μονά-
χα ὡς ἐγκλημα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα, εἶ-
ναι περιεκτικότερη καὶ πιὸ ταιριαστὴ ἀπὸ τὴν ἀκαμπτὴ δι-
δασκαλία τοῦ φυσικοῦ δικαίου γιὰ τὸ κράτος, τοῦ Χόμπς
καὶ τῶν διαδόχων του· γιὰ τὴν αὐτὴν ἐδῶ δὲν ξέρει τίποτα
γιὰ τὴν ἀλλαγὴν στὰ βάθη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, παρὰ ἀν-
τίθετα θεμελιώνει τὴν πίστιν — πού στὸ μεταξύ ἐνισχύθη-
κε ἀκόμα κι ἄλλο — στὴν αἰωνιότητα τῆς κατάστασι πού
διακήρυξαν οἱ φιλόσοφοι θεωρητικοὶ τοῦ κράτους.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον λοιπὸν ὁ Χόμπς ὑστερεῖ ἀπὸ τὸ ἐν-
στικτὸ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ τῆς Ἀναγέννησις. Ὅμως ὁ
Χόμπς ἔβαλε σὲ συστηματικὴ μορφή τὴν ἀποσπασματικὴν
παρατηρήσει ἐκείνου σχετικὰ μὲ τὴν συνάρτησι πολιτικῆς
καὶ φύσις. Κι ἂν οἱ μομφές γιὰ ἔλλειψιν ἠθικῆς, καθὼς καὶ
ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν πραγματικῶν συναρτή-
σει ἀνάμεσα σὲ ἰδέα καὶ πραγματικότητα, στράφηκαν λι-
γότερο ἐντονα ἐναντίον τοῦ Χόμπς παρὰ ἐναντίον τοῦ Μα-
κιαβέλλι, αὐτὸ μπορεῖ βέβαια ν' ἀποδοθεῖ ἐν μέρει στὸ γε-
γονός, ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Μακιαβέλλι, μὲ τὴν μὴ συστηματικὴν
αὐτοῦ μέθοδον, στάθηκαν προσιτότερα ἀπὸ τὴν πιὸ ἀφηρημένην
ἀναλύσει τοῦ Χόμπς: τοῦτος δὲν ὑστερεῖ καθόλου ἀπὸ τὴν
ὀξύτητα τοῦ Ἰταλοῦ, παρὰ μᾶλλον τὴν ἔχει ἐξάρει ἀκόμα
περισσότερο μὲ τὴν περιεκτικὴν του θεμελίωσιν. Ἴσως ἡ ἐχ-

θρική συγκέντρωση τῆς προσοχῆς στὸν Χόμπς νὰ ἀποτράπηκε κι ἀπ' τὸ ὅτι ἡ «Θεολογικοπολιτικὴ Διατριβή» τοῦ Σπινόζα, πού σύντομα κατόπιν ἀνατάραξε τὸν κόσμον, θέτει στὸ ἐπίκεντρο τὰ ἴδια ζητήματα καὶ ἀποφαίνεται γι' αὐτὰ κατὰ τρόπο παρόμοιο μὲ τοῦ Χόμπς. Ὁ Χόμπς διάβασε στὰ γηρατειά του τὸ βιβλίον τοῦ Σπινόζα λίγο μετὰ τὴν ἐμφάνισή του καὶ — δέβαια ἀπὸ φόβο γιὰ τὶς πυρὲς πού κάπνιζαν τότε στὴν Ἀγγλία — ἔδωσε μὲ μπερδεμένα μόνο λόγια νὰ κατανοηθεῖ, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Σπινόζα ἐκφράζει τὶς ἴδιες σκέψεις μὲ τὶς δικές του, σὲ γλώσσα ἀκόμα τολμηρότερη ἀπ' ὅτι τὰ δικά του γραφτά.

Ἀπὸ τὰ γενικὰ φιλοσοφικά του ἀξιώματα, ὁ Χόμπς ἀντλεῖ γιὰ τὴν πολιτικὴν καὶ τὸν πολιτισμὸ συμπεράσματα πού συμφωνοῦν μὲ τὶς φιλοσοφικοϊστορικές ἀπόψεις μιᾶς σειρᾶς ἄλλων στοχαστῶν. Θὰ μπορούσε νὰ ὀνομάσει κανεὶς τούτη τὴν σειρά ὑλιστικὴ κατεύθυνση στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τῆς ἀνερχόμενης ἀστικῆς τάξης, πού σημαδεύεται ἀπὸ τὸν Μακιαβέλλι, τὸν Σπινόζα, τὸν Πιερ Μπαίλ, τὸν Μάντεβιλ καὶ μερικοὺς ριζοσπάστες στοχαστὲς τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Ὀλμπάκ, ὁ Ἐλδέτιος κι ὁ Κοντορσέ.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ φύση πού ἐκτείνεται μέσα στὸ χῶρον — ἔτσι ξετυλίγεται ἡ σκέψη τοῦ Χόμπς — δὲν ὑπάρχει ἄλλη πραγματικότητα. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι κι οἱ ἴδιοι ἕνα κομμάτι φύση καὶ ὑπόκεινται στοὺς γενικοὺς τῆς νόμους, τὸ ἴδιο ὅπως κι οἱ ὑπόλοιπες οὐσίες. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἄλλο τίποτε παρὰ ἡ ἀφήγηση μιᾶς ἀκολουθίας συμβάντων μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση ὅπως κι ἡ ὑπόλοιπη φυσικὴ ἱστορία περιγράφει περιστατικὰ ἄλλων φυσικῶν τομέων. Ἡ ἀληθινὴ γνώση ἀναφέρεται πάντοτε στὴ φυσικὴ πραγματικότητα, ἢ ἐποῖα συναντιέται ἐξίσου στὴν ἀνόργανη, στὴ φυτικὴ, στὴ ζωικὴ καὶ στὴν ἀνθρώπινη φύση, στὰ ἄτομα καὶ στὴν κοινωνία, πού συντίθεται ἀπ' αὐτά. Τὸ κράτος κι ἡ κοινωνία, πού ἀκόμα εἶναι ἐννοιολογικὰ ἀδιαχώριστα, ἀνήκουν ἐπίσης στὴν πραγματικότητα, γιὰτὶ εἶναι μορφὲς ὀργάνωσης τῶν ἀτόμων. Ὅπως καὶ κάθε ἄλλη μηχανὴ πού

λειτουργεί, πρέπει και τὰ ἴδια αὐτά, σὰ σχέσηη πραγματικῶν μερῶν, νὰ θεωρηθοῦν πραγματικά. Τὸ πρόβλημα τῆς συνάφειας ψυχῆς καὶ σώματος ἐννοιολογικά δὲν ὀδηγεῖ οὔτε κι αὐτὸ πέρα ἀπ' τὴ φύση· δὲν ὑπάρχουν αὐτοτελεῖς ψυχές, ἀδιαχώριστες ἢ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ σῶμα, οὔτε κι ὑπάρχουν πνεύματα ἢ φαντάσματα, ἄγγελοι ἢ διάβολοι, ποὺ νᾶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ φύση: ὅλες οἱ ἀνθρώπινες πράξεις, εἴτε συνεῖδητά, εἴτε ἄσυνεῖδητα, εἴτε ἐκούσια εἴτε ἀκούσια συμβαίνουν, ὑπόκεινται στὴν ἀναγκαιότητα τῶν φυσικῶν νόμων.

Ἄν ὁμοίως εἶναι ἔτσι, τότε ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα, πῶς δημιουργοῦνται οἱ ἠθικές, μεταφυσικές καὶ θρησκευτικές ιδέες γενικά, πῶς μπόρεσε νὰ κυριαρχήσῃ χιλιάδες χρόνια στοὺς ἀνθρώπους ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μὴ φυσικῶν καὶ ἐκεῖθεν πραγμάτων. Πῶς ἔγιναν αὐτὰ τὰ παράδοξα σφάλματα καὶ μὲ τί συντηρήθηκαν; Ἔτσι τίθεται καταρχὴν τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας, ποὺ μ' αὐτὸ πρωτοκαταπιάστηκαν μὲ μέθοδο ἐπαρκῆ στὴ μεταεγγελεϊανῆ ἐποχῆ. Βέβαια ἡ ἀπάντησις τοῦ Χόμπς καὶ τῶν διαδόχων του, ποὺ ἤδη βρισκόταν κατατεθειμένη στὸν Μακιαδέλλι, ἦταν ἀπλή: ὅλες οἱ ιδέες, ποὺ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ θεωρίαν τῆς ἀνθρώπινης καὶ ἐξωανθρώπινης φύσης, ἔχουν ἐφευρεθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους γιὰ τὴν ἐξουσίασιν ἄλλων ἀνθρώπων. Στὸ λίκνο ὅλων αὐτῶν τῶν ιδεῶν βρίσκεται ἡ πονηρία κι ἡ ἀπάτη. Αἰτίες τους εἶναι ἡ δούλησις κυριαρχίας στὴ μιὰ μεριὰ κι ἡ ἐλλιπὴς μόρφωσις στὴν ἄλλη· σκοπὸς τους εἶναι ἡ διατήρησις τῆς ἰσχύος ἐκείνων ποὺ τὶς διαδίδουν. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίθεσις πρὸς τὴν κοινωνικὴ μορφὴ, ἐναντίον τῆς ὁποίας στρέφονται οἱ νεότερες θεωρίες, σὰν πρόξενοι αὐτῶν τῶν σφαλμάτων στὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ἐμφανίζονται οἱ ἱερεῖς κι ἡ Ἐκκλησία. Τούτῃ ἡ διδασκαλία προβάλλει μὲ καθολικὴς ἱστορικὴς ἀπαιτήσεις. Μ' αὐτὸ δὲ θίγονται μονάχα ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα ποὺ σ' ὀλόκληρο τὸ παρελθὸν ἄσκησαν καθοριστικὴ ἐπιρροὴ πάνω στις κυβερνήσεις, ἀλλὰ ἐπιπλέον ὁ Μακιαδέλλι, ὁ Χόμπς κι ὁ Σπινόζα βρίσκονται σύμφωνοι στὸ ὅτι καμιὰ πραγματικὴ

κυριαρχία, απ' όσες μπορούμε γὰ διαγοηθοῦμε, δὲ μπορεῖ γὰ στερηθεῖ αὐτὲς τὶς μεθόδους, ἐπομένως οὔτε καὶ τὸ καινούργιο κράτος τοῦτο ἐδῶ μᾶλλον πρέπει ν' ἀρπάξει ἀπὸ τὶς παλιῆς δυνάμεις τὰ ἰδεολογικὰ μέσα ἰσχύος καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόσει, ἂν καὶ μὲ ἔξυπνους περιορισμούς. Τὸ ὅτι οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ γενίκευσαν φιλοσοφικοῖστορικά τὴ θεώρησή τους γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἰδεολογίας, ἀσφαλῶς εἶναι ἕνας λόγος γιὰ τὴν ἀπόρριψή της στὴ μεταγενέστερη φιλολογία. «Δὲν ἀμφιβάλλω» διαβάζουμε στὸν «Λεβιάθαν» (35), «πὼς ἂν ἡ πρόταση, ὅτι οἱ τρεῖς γωνιῆς ἑνὸς τριγώνου εἶναι ἴσες μὲ τὶς δύο ἑνὸς τετραγώνου, ἐναντιωνόταν σὲ κάποια δικαιώματα ἰδιοκτησίας ἢ ὀρθότερα στὸ συμφέρον ὧν ἔχουν ἰδιοκτησία, τότε ἡ διδασκαλία αὐτὴ, ἂν δὲν ἀμφισβητούταν, πάντως θὰ καταπνιγόταν μὲ τὸ κάψιμο ὧν τῶν βιβλίων τῆς γεωμετρίας, ἐφόσο οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ ἤθελαν νὰ κάμουν κάτι τέτοιο».

Ὁ Χόμπς δίνει διεξοδικὲς ἀναλύσεις γύρω ἀπ' τὸ ὄφελος τῆς θρησκείας γιὰ τὸν κλῆρο· ἀκόμα κι οἱ πιὸ ἀπόμακρες φιλοσοφικὲς διδασκαλίες τῆς Σχολαστικῆς τοποθετοῦνται σὲ σχέση μὲ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα. Ἐνα παράδειγμα βρίσκεται στὸν πρῶτο διάλογο τοῦ «Βεχεμώθ» (36), ἑνὸς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικοῦ βιβλίου γιὰ τοῦτο τὸ πρόβλημα. Οἱ συνομιλητὲς ὀνομάζονται Α καὶ Β. Ὑστερα ἀπὸ μεγάλη συζήτηση γύρω ἀπ' τὴ Σχολαστικὴ, ὁ Α ἐξηγεῖ ποιά σημασία εἶχε ἡ ὑποδοχὴ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Κι αὐτὴ «ἔγινε συστατικὸ μέρος τῆς θρησκείας, ἐπειδὴ στήριζε πολυάριθμες παράλογες προτάσεις σχετικὲς μὲ τὴν ὑψὴ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν κατάστασι τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἁγίων στὸν οὐρανό· κι αὐτὲς τὶς προτάσεις τὶς θεωροῦσαν κατάλληλες νὰ γίνουν ἄρθρα πίστεως, γιὰτὶ κάμποσες ἀπ' αὐτὲς χάριζαν ὠφελήματα κι ἄλλες σεβασμὸ στοὺς κληρικούς, ἀκόμα καὶ στοὺς πιὸ παρακατιανούς. Γιατὶ ὅταν κάμουν τὸ λαὸ νὰ πιστέψει πὼς κι ὁ τελευταῖος ἀπὸ δαύτους ἔχει τὴ δύναμη νὰ φτιάξει τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τότε θὰθελα νὰ ἰδῶ ποιὸς δὲ θὰ τοὺς ἔδειχνε σεβασμὸ καὶ δὲ θὰταν ἀνοιχτοχέρης ἀπέναντι σ' αὐτοὺς ἢ στὴν Ἐκκλησία,

κι ιδιαίτερα σέ κειρό ἀρρώστειας ἢ ἅμα ὁ κόσμος νομίζει πῶς ἐκείνοι τοῦ φτιάχνουν ἢ τοῦ φέρνουν τὸν Λυτρωτὴ». Ὁ Β ρωτᾷ: «Μά τί τοὺς ὠφέλησε ἡ ἀριστοτελικὴ διδασκαλία σ' αὐτὲς τὶς ἀπάτες;». Ἀπαντᾷ ὁ Α: «Πιότερο χρησιμοποίησαν τὴ σκοτεινότητά του παρά τὴ διδασκαλία του. Κανένα κείμενο τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἂν πάρεις γιὰ μέτρο τὴν εὐχέρεια σύγκρισης τοῦ κόσμου μὲ τὰ λόγια καὶ δημιουργίας διενέξεων, ποὺ τελικὰ ὄφειλαν νὰ τερματισμοῦν μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, χρησιμοποίησαν καὶ πολλὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως π.χ. τὴ διδασκαλία τῶν χωριστῶν ὄντοτήτων». Β: «Τί εἶναι οἱ χωριστὲς ὄντοτητες;» — Α: «Χωριστὲς ἀνώματες οὐσίες» — Β: «Ἀπὸ τί πράγμα χωριστὲς;» — Α: «Ἀπὸ ὅ,τι ὑπάρχει» — Β: «Δὲν καταλαβαίνω τὴν οὐσία ἑνὸς πράγματος ποὺ δὲν ἔργεται χειροπιαστὰ νὰ τὸ ἰδοῦμε ὥστόσο σὲ τί θὰ μπορούσαν νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν αὐτό;» Α: «Καὶ πολὺ μάλιστα, σὲ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ φύση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μεταθανάτια κατάσταση τῶν ψυχῶν στὸν οὐρανό, στὴν κόλαση καὶ στὸ καθαρτήριο. Ὅπως κι ὅλοι, ξέρεις πόσο μεγάλη γίνεται ἡ ὑπακοή μ' αὐτὰ τὰ μέσα καὶ πόσο χρῆμα βγάζουν ἀπ' τὸν κοσμάκη. Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν ψυχὴ πρώτη αἰτία τῆς κίνησης τοῦ σώματος κι ἐπομένως καὶ τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖνοι τὸ χρησιμοποιοῦν αὐτὸ στὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση. Τί κερδίζουν ἔτσι καὶ πῶς, δὲ θὰ στὸ πῶ».

Κατόπιν ἡ συνομιλία θίγει τὴ λειτουργία μερικῶν ἄλλων διδασκαλιῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὴ Σχολαστικὴ, καὶ ξαφνικὰ παίρνει τὴν ἐξῆς τροπὴ: Β: «Τώρα βλέπω πῶς χρησιμοποιοῦν τὴ Λογικὴ, τὴ Φυσικὴ καὶ τὴ Μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡμῶς δὲ βλέπω ἀκόμα πῶς ἀξιοποιοῦν γιὰ τοὺς σκοποὺς τους τὶς πολιτικὲς του διδασκαλίες». Α: «Οὔτε κι ἐγώ καταπῶς κρίνω, δὲν εἶδαν καλὸ ἀπ' αὐτὲς, μ' ὅλο ποῦδωσε ἡ τύχη νὰ φέρουν σὲ μᾶς πολλὲς ζημιές. Γιατί ὅσοι στὸ τέλος ἀπαυδῆσαν ἀπ' τὴν ἀδιαντροπιὰ τῶν παπάδων καὶ κά-

τσανε νά βασανίσουν τις διδασκαλίες πού τούς είχαν επι-
δλήθει, άρχισανε ν' αναζητοῦν τὸ νόημα τῆς Ἀγίας Γρα-
φῆς, ὅπως βρίσκειται στίς λόγιες γλωσσες, μελετώντας ἑλ-
ληνικά καὶ λατινικά. Ἔτσι γνωρίστηκαν μὲ τις δημοκρα-
τικές ἀρχές τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Κικέρωνα κι ἀπὸ ἀ-
γάπη γιὰ τὴν εὐγλωττία τους κυριεύτηκαν ὅλο καὶ πιὸ πο-
λὺ ἀπ' τὴν πολιτικὴ τους, ἴσαμε πού τὸ πράμα ἐκφυλίστη-
κε στὴν ἐπανάσταση γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε». Ἐκεῖνο πού
οἱ Γάλλοι ριζοσπάστες τοῦ 18ου αἰ. ἤθελαν, μὲ πρόθεση
προκαταναλιστική, νά τὸ κάμουν πρόξενο ἱστορικῶν συμβάν-
των γιὰ τὴν ἀφυπνιζόμενη ἀστική τάξη, ὁ Χόμπς, πού στὴ
χώρα του ἡ ἀστική τάξη εἶχε κιόλας ἐξασφαλίσει ἐκτετα-
μένη συμμετοχὴ στὴ δημόσια ἐξουσία, πίστευε ὅτι τὸ διέ-
κρινε σὰν ἄμεση, ἀλλὰ ὀλέθρια αἰτία, τῶν ἴσαμε τότε ἱστο-
ρικῶν προβάσεων: ἐννοοῦμε τὸν διαφωτισμὸ πού ἐκπορεύ-
εται ἀπὸ ὑλικά κίνητρα καὶ πού προετοιμάζει τὴν ἐπανά-
σταση.

Ὁ Χόμπς, πού προβάλλει ὄχι κυρίως σὰν ἀγωνιστῆς
ἐναντίον τῶν τελευταίων ἐρεισμάτων τῆς φεουδαρχίας, ὅ-
πως οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι, παρὰ σὰν κήρυκας στὴν ἀρχὴ
τῆς νέας τάξης πραγμάτων, περνάει ἄμεσα ἀπὸ τὴ διάγνω-
ση τούτη σὲ συμπεράσματα σχετικά μὲ τὸ καινούργιο κρά-
τος. Ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι, ἐξαιτίας τῆς ὑφῆς τῶν ὀρμῶν τους,
εἶναι εὐκόλο νά ὀδηγηθοῦν ἀπὸ ἠθικές καὶ θρησκευτικές
δοξασίες, κι ἀφοῦ ἐν πάση περιπτώσει, ὅπως δείχνει τὸ πα-
ρελθόν, οἱ τέτοιες ἰδεογενεῖς (ideellen) ἐπήρειες εἶναι
σημαντικὸ ἔπλο τῶν κυριάρχων, τὸ καινούργιο κράτος πρέ-
πει νά τις ἀποσπάσει ἀπ' τις δυνάμεις τοῦ παρελθόντος καὶ
νά τις χρησιμοποιήσει μὲ πλήρη συνείδηση γιὰ δικό του λο-
γαριασμὸ.

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Χόμπς ἡ τέτοια ἰδεογενὴς ἐπή-
ρεια στὸ Μεσαίωνα ἐπιτελοῦνταν κυρίως μὲ τὰ πανεπιστή-
μια. Σ' αὐτὰ διαμορφώθηκαν πολυάριθμοι λόγιοι, πού ὀ-
φείλαν νά κάμουν κτῆμα τους ἓνα πλῆθος πνευματικῶν ἱ-
κανοτήτων, γιὰ νά περνᾶνε σὰν ἡ μοναδικὴ τάξη ποῦχει
τὴν ἀρμοδιότητα νά ἐκφέρει κρίση γιὰ τις ἀποφασιστικές